

Тому сумнівно, що ОА, котра сприймалася католиками як оплот православ'я, могла отримати такий статус. Характеризуючи ОА, визначаючи її статус, потрібно виходити з того соціокультурного контексту, в якому вона знаходилася. Академія стала нетрадиційним навчальним закладом на теренах Східної Європи, де домінувало православ'я. Вона, враховуючи давні руські освітні традиції, намагалася синтезувати їх з надбаннями тогочасного західноєвропейського ренесансного гуманізму. Це знайшло вияв у специфічній реалізації концепції “тримовного” навчального закладу. Тут вивчалися нетрадиційні для давньоукраїнської освіти сім “вільних наук”, а також латинська мова. Можна говорити про існування в академії богословських студій. Тоді це на Заході і на Сході Європи трактувалося як найвищий освітній рівень. Все це і дає підстави вважати ОА вищим навчальним закладом. ОА дала значний імпульс для розвитку освіти на теренах України, наблизивши існуючу тут школу до європейських зразків. Зрештою, вона послужила зразком для братських шкіл, а також стала предтечею Києво-Могилянської академії.

Джерела і література: Азбука Івана Федорова 1578 / факс. изд. подг. Е. Л. Немировским. – Москва, 1983; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1988; Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954; Голубев С. Археологические заметки, о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волынской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – Т. 1; Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т. 4; Заповіт княгині Гальшки Острозької 1579, 16 березня / Підгот. Л. Демченко // Острозька давнина: Дослідження і матеріали / Відп. редактор І. З. Мицько. – Вип. 1. – Львів, 1995. – С. 110-111; Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI – первая половина XVII в.). – Київ, 1987; Ковальський М. П.

Острозька “Азбука” – невідома книга Івана Федорова // Пам'ятки України. – 1970. – № 1; Мицик Ю. “Postanowienie na Akademię Ostrogską” // Острозька давнина: Дослідження і матеріали / Відп. редактор І. З. Мицько. – Вип. 1. – Львів, 1995. – С. 120-121; Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – Київ, 1990. – С. 25-26; Поссевино А. Исторические сочинения о России XVI в. – Москва, 1983; Потій І. Відповідь Клірику Острозькому // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. – Київ, 1995; Симон Пекалід. Про острозьку війну під П'яткою проти низових / Пер. В. Маслока // Українська поезія XVI ст. – Київ, 1987; Сірополко С. Історія освіти в Україні. – Київ, 2001; Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 2. – Київ, 1994; Яковенко Н. Цікавий документ // Жовтень. – 1985. – № 2; Ї ж. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002; Acta kościoła farnego ostrogskiego // Rocznik wołyński. – Równe, 1934. – Т. 3. – S. 210; Barycz H. Polacy na studiach w Rzymie w eposie Odrodzenia (1440-1600). – Kraków, 1938; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. – Warszawa – Kraków, 1913; Kempa T. Konstancy Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608). Wojewoda Kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997; Monumenta Poloniae Vaticana. – Cracoviae, 1938. – Т. 6; Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548-1690. – Т. 1. – Berlin – Poznań, 1864; Wielewiczki J. Dziennik spraw domu zakonnego oo jezuitów u sw. Barbary w Krakowie // Scriptorum rerum Polonicarum. – Kraków, 1899. – Т. 17.

Петро Кралюк

Острог (архітектурно-планувальний розвиток міста)

Сучасне місто розташоване на р. Вілії неподалік її злиття з р. Горинню. Ландшафтно-топографічна ситуація характеризується підвищеними лівобережними пагорбами домінуючого територіального ареалу та правобережного пониззя, переважно рівнинного (Нове місто). На обширі міста археологічними

розкопками виявлено сліди давніх стоянок комарівської культури. Важливими письмовими джерелами для вивчення топографії, демографії та архітектури міста є *отиси (інвентарі) міста XVI-XVIII століть*. Перша літописна згадка про О. міститься в Іпатському списку під 1100 р., у зв'язку з передачею його згідно з рішенням князівського з'їзду у Вітичах Давиду Ігоревичу, позбавленому володимирського престолу за осліплення теребовлянського князя Василька. Назва міста походить від розповсюдженого на Русі конструктивного прийому оборонного будівництва: “острог” – захисна огорожа навколо поселення у вигляді суцільної стіни з вертикально вкопаних, загострених догори дерев'яних колод. Протягом XII-XIII ст. О., очевидно, відігравав роль одного з опорних пунктів в оборонній системі князівських володінь. Первісним планувальним ядром поселення слугував дитинець (нині територія замку) з невеликим *Пригородком* із західного, напольного боку.

Дитинець площею близько 0,7 га відділявся від материкової частини штучним ровом у вигляді півкільця, утвореного поєднанням двох прияроків. Перепад висотних позначок горішнього плато дитинця та водного дзеркала Вілії близько 21 м. В'їзд на територію дитинця від *Пригородка* здійснювався через дерев'яний міст, який мав, ймовірно, підйомну частину (в XIX ст. замінено земляним насипом).

Із часом *Пригородок* отримав власну лінію зовнішніх дерево-земляних укріплень спрощеного типу, що проходила приблизно по напрямку сучасних вулиць князів *Острозьких* і проспекту Незалежності. Загальна площа *Пригородка* не перевищувала 4 га.

Схоже на те, що після монгольської навали поселення довгий час стояло пустою. У 1340 р. Волинь перейшла у володіння литовського князя Любарта. На 1341 р. припадає перша згадка про князів *Острозьких*. Перший відомий нам князь Данило сприяв роз-

будові О. Зокрема, відомою є його пожертва земельних маєтностей “Святому Николе Острозькому, в паркане ж”. Тобто вже у XIV ст. існувала, мабуть, найдавніша Микільська (*Миколаївська*) церква та фортифікаційна лінія нових або поновлених давніх дерев'яних укріплень (“паркан”) навколо *Пригородка*, що відповідала тій території, яка сформувалася ще у XII ст. Однак практично всі споруди як самого дитинця, так і *Пригородка*, залишалися дерев'яними. Лише на Замковій горі починається спорудження мурованого князівського житла типу донжону, котре пізніше увійшло до потужного замкового оборонного комплексу під назвою “Вежі мурованої”. Початок її будівництва звичайно приписується саме Данилу Острозькому.

У 1386 р. Владислав II підтвердив права Федора Острозького (сина Данила) на місто О., окрім того, дав йому ще й Корець, Заслав та багато сіл. З діяльністю саме цього князя пов'язується спорудження на *Пригородку* першої мурованої Пречистенської церкви, а згодом заснування тут у 1425 р. костелу Успіння Богородиці та монастиря домініканців. Пожвавлення в місті торгівлі та ремісничого виробництва в XV ст., постійне зростання майнових статків князів *Острозьких* зумовили помітний підйом у заселенні та розбудові міста. Нове будівництво виходить за межі давнього *Пригородка* і поширюється на нові ділянки прилеглої території в північному та північно-східному напрямках. Через ландшафтні особливості та як протиставлення давнім міським фортифікаціям нові території отримали назву “окольного”, нижнього замку (термін “замок” використовувався тоді ще й в адміністративно-територіальному значенні). На перехресті чотирьох головних під'їзних доріг (з Луцька, Рівного, Звягеля та Заславля) починає формуватися новий планувальний центр міста з домінуючими торгово-ремісничими функціями. Згодом він набуває рис ринкової площі, наближеної в

плані до форми квадрата з обширом близько 0,9 га. Після отримання О. магдебурзького права на ринковій площі була побудована ратуша, згодом цей планувальний вузол стає ще й центром самоврядного управління.

Нова забудова Нижнього замку гостро потребувала власних зовнішніх фортифікацій. Для цього князь Василь Федорович з прізвиськом “Красний” († 1453 р.) розпочав створення нової лінії міських укріплень у вигляді мурованої стіни. На ті часи це був розповсюджений тип оборонної споруди, хоча здебільшого вони зводилися з дерев'яних конструкцій. В Острозі стіна мала декілька башт, бойові хідники з бійницями для стрільби. Висота її становила в середньому 5 метрів, а товщина сягала двох і більше метрів. Башти були виставлені на найвідповідальніших напрямках, виконуючи водночас функції міських брам. До наших часів дійшли муровані башти – Луцька (тепер Музей книги) та Татарська. Решта башт, точна кількість яких залишається нез'ясованою, були дерев'яними. Відомо, що одна з них слугувала в'їзною брамою з боку Заславля. Ще одна розташовувалася на дорозі зі Звягеля.

У XVI ст. вже практично завершилося формування відцентрової планувальної структури міста з чотирма головними променями доріг, що виходили з кутів ринкової площі і зорієнтовані були на головні міські брами. Ці вулиці мали такі назви: Татарська, Заславська, Дубенська, Старожидівська (ще раніше йменувалася Грецькою). Окрім того, можна згадати вулиці Зарванську, Передзамкову, Луцьку (нині не існує, йшла від Луцької брами до ринкової площі).

Князю Василю Красному приписується також спорудження найважливішої архітектурної доміанти в архітектурному силуеті міста – замкової Богоявленської церкви. З його ім'ям пов'язується також будівництво типологічно подібного храму Святої Трійці в Межирічі.

Наступний етап у планувальному розвої міста пов'язаний із діяльністю князя Костянтина Івановича Острозького (1460-1530). У першій половині XVI ст. вже починається заселення тих територій, які знаходилися за межами міських оборонних стін, перш за все поблизу головних в'їздів до міста. На північній околиці формується Зарванське (Татарське) передмістя. Тут з'явилися оселі 50 сімей т. зв. “хизників” – бійців татарської кінноти, взятих у полон у 1512 р. і розселених в О. з умовою захищати землі, ліси та кордони князівських володінь під час наїздів та бути завжди напоготові, на випадок появи неприятеля. Із дозволу князя тут навіть була споруджена мечеть (не збереглася).

Поблизу Зарванського передмістя знаходилася т. зв. Губина Воля. На схід від міста біля брами Жидівської або Зарецької за старим, нині зовсім зниклим руслом Вілії, знаходилося передмістя Заріччя. У західному напрямку поблизу Луцької брами сформувалося передмістя під назвою Загороддя, яке “починаєт от долини што ест з брамы Луцької вышодши по левой стороне”. Уздовж дороги на Межиріч утворилося передмістя Більмаж (Бельмаж).

У другій половині XIV ст. починає освоюватися територія, що знаходилася на правому березі Вілії навпроти Замкової гори. Тут засновується Нове місто, зв'язок із яким здійснювався через штучну греблю, завдяки якій виник досить значний став. Водойма ця мала оборонне й господарське значення для міста (тут працювали млини, папірня, розводилася риба). Мешканці Нового міста отримали право власного самоврядування, податкові пільги, натомість повинні були брати участь у захисті Острога на випадок нападу ворога. Із півдня та сходу Нове місто оточувалося земляними укріпленнями, рештки яких ще можна простежити на фіксаційних планах Острога кінця XVIII – початку XIX століття. Тут нараховувалось вісім вулиць,

що радіально розходилися від правобережного в'їзду на греблю, серед них дві головні – Турецька та Кам'янецька.

На Новому місті, яке іноді також називалося Застав'ям, існували колись дві дерев'яні церкви – Воскресіння Христового та Онуфріївська. У 1910 р. на місці старої дерев'яної церкви Воскресіння збудовано новий мурований храм у псевдовізантійському стилі.

Ще у XVI ст. Острог стає в один ряд із найбільшими містами України, поступаючись лише Києву, Львову, Луцьку та Кам'янцю. За актами 1577 р. тут нараховувалося 269 “димів”, а населення становило 3 тис. чоловік. І все ж відносно пізно, лише в 1585 р., місто отримує магдебурзьке право, згідно з яким спеціальним королівським привілеєм дозволялося “в мєсте Острозском ратуш будовати, крамы, вагу, постригальню, ятки всякие, лазню посполитую меть, гандли вести и корчмы волные держати питєм вшеляким и речами из живности в домах гостиных потребными шинковат”. Отримання магдебургії справило суттєвий вплив на упорядкування міської забудови, перш за все через уніфікацію розмірів та просторової локації земельних ділянок під забудову (“пляців”). У місті з'явилися нові типи громадських споруд.

У XVI ст. помітної розбудови зазнав сам князівський замок (колишній “дитинець”). Згідно з актом 1603 р., до його складу входили три головні споруди, поєднані в довершений архітектурний ансамбль. Це – т. зв. “Вежа мурована”, що є найдавнішою спорудою замкового комплексу, Нова башта – одна з найбільш самобутніх та виразних споруд українського оборонного зодчества, храм Богоявлення. З усіх боків замкова територія була оточена кам'яною стіною (“муром”), що не збереглася до наших днів. Вона поєднувала між собою всі вище згадані будівлі, а також дерев'яну башту поблизу вівтарної частини храму, який теж був пристосований до оборони. В'їзд на територію зам-

ку здійснювався через невелику муровану браму. Поблизу “Вежі мурованої” знаходився також “дом увес деревянный”, а неподалік – городні та колодязь (“студня мурованная”). Як і раніше, в описах фіксуються укріплення *Пригородка* у вигляді паркану з трьома дерев'яними баштами. Однією з найбільших споруд XVI ст. в Острозі стала мурована синагога з високим виразним аттиком, побудована в південно-східних кварталах міста, де переважало єврейське населення. Вже на початку XVII ст. до основної будівлі синагоги з північного боку було прибудовано жіноче відділення.

Під 1604 р. літописець зафіксував пожежу, що завдала великої шкоди: “Того же року в Острозі пожога великая була, всі міста (тобто *Пригородок*, “нижній замок”, Нове місто – *П. Р.*) разом горіли, неможная речей рятувати, аж сами мусили з міста або утікати, а скрині і інше металі у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млини”. Ця та інші пожежі, які періодично завдавали великої шкоди досить щільній, переважно дерев'яній забудові міста, були одним із головних чинників еволюційної трансформації вуличної мережі старого міста з поступовою втратою первісних засад регулярного розпланування земельних пляців.

Ще в 1612 р. в Острозі вперше з'явилися місіонери єзуїтського ордену. У процесі розбудови костелу та *колегіуму єзуїтів*, що тривала аж до ліквідації ордену в 1773 р., брали участь архітектори Себастьян Браун, Джакомо Бріано, Мацей Маїк, Бенедикт Моллі та ін. Останньому належить вирішальна роль у розробці та фактичній реалізації проекту будівництва (1634-1648). Унікальний бароковий ансамбль єзуїтського колегіуму виявився найбільшою архітектурною спорудою Острога, посів чільне місце серед усіх єзуїтських комплексів на західноукраїнських землях. Після декількох пожеж та поступового занепаду споруди єзуїтського колегіуму

остаточно розібрані на будівельний матеріал у 1887 році.

У першій половині XVII ст. для захисту передмістя Загороддя та, зрештою, і всього міста з північно-західного напрямку створюється ще одна, остання лінія міських фортифікацій у вигляді земляних укріплень бастіонного типу з високими валами від міста та ровом попереду. Загальна протяжність валу досягала 1,3 км. Починався він від північної частини Татарського передмістя біля урвищ лівобережних пагорбів (у районі православного цвинтаря) і, охоплюючи міську забудову, величезною дугою виходив до крутосхилів на передмісті Більмаж. На початку, в кінці, а також у місцях заломів валу було влаштовано п'ять земляних бастіонів, з яких найпотужніший розташовувався поблизу Дубенської брами (не збереглася). Вона була розміщена в товщі самого валу навпроти старої Луцької башти на відстані близько 350 метрів. Окремі фрагменти цього фортифікаційного кордону, що досить швидко втратив свої функції, збереглися до наших часів.

У 1654 р. після смерті *Анни-Алоїзи Ходкевич*, княгині *Острозької*, Острог переходить у власність князів Заславських, згодом, у другій половині XVII ст., – Любомирських, пізніше – Сангушків. Внаслідок воєнних подій та політичної нестабільності третьої чверті XVII ст. місто занепадає. Для відновлення міста на польському сеймі 1678 р. підтверджено його колишні права та привілеї, після чого розпочинається поступове відродження громадського життя та господарства Острога, збільшується населення. Однак місту так і не вдалося відродити того свого значення, яке воно мало в суспільно-політичному та культурному житті кінця XVI – першої половини XVII століття. У середині XVIII ст. вже за межами земляного валу, в західній частині міста створюється останній католицький монастир, цього разу ордену капучинів. Будівництво здійснювалося за

проектом італійського архітектора Антоніо Фонтани.

Архітектурна спадщина міста зберігає історичну вартість і з 1981 р. є складовою частиною Державного історико-культурного заповідника.

Джерела: РДІА (С.-Петербург). – Ф. 1374. – Оп. 1. – Од. зб. 188 б. – Арк. 2-3 зв., 5; – Ф. 1350. – Оп. 312. – Од. зб. 9. – Арк. 27; – Ф. 1287. – Оп. 39. – Од. зб. 151. – Арк. 1-34; – Ф. 1293. – Оп. 166 (Волинська). – Од. зб. 63-75; – Ф. 1287. – Оп. 40. – Од. зб. 2160. – Арк. 1-10; РДВІА (Москва). – Ф. ВУА. – Од. зб. 19558. – Арк. 9; – Од. зб. 18661. – Арк. 15 зв.; – Од. зб. 2154 (Волинська). – Ч. 5. – Арк. 69; – Од. зб. 21546. – Арк. 1; – Од. зб. 21551. – Арк. 25-26; РДБ ВР. – Ф. 342. – Од. зб. карт. мат. № 370; – Ф. 608. – Од. зб. 113. – Арк. 12; ЦДІА України (Київ). – Ф. 2072. – Од. зб. 64. – Арк. 2 зв. – 21; Держархів Рівн. обл. – Ф. 545. – Оп. 1. – Од. зб. 512. – Арк. 1.

Література: Абліцов В. Дбаймо про духовні мечі (рубрика – Фортеці України: Острозька) // Голос України. – 1995. – 11 березня; Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – Київ, 1930. – С. 131; Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1971; Быков Н. Князья Острожские и Вольнь. – Петроград, 1915. – С. 31; Видашенко М. В., Ісаєвич Я. Д., Мацюк О. Я. Місцями Івана Федорова на Україні. – Львів, 1982. – С. 53-67; Витте Я. Город Острог. – Почаєв, 1913; Волинь. Исторические судьбы юго-западного края. – С.-Петербург, 1888. – С. 60, 62, 63-64, 104-105, 109 та ін. (пояснення до мал.: № 49-53. – С. 89-91); Годованюк Є. М. Надвратные башни городских укреплений Острога и Дубно // Строительство и архитектура. – 1969. – № 5. – С. 33-36; Дем'янчук Г. Над Горинь-рікою. – Львів, 1977. – С. 24-31; Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 113-137; Його ж. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр // Федоровские чтения. 1981. – Москва, 1985. – С. 49-56; Левицкий О. Анна-Алоиза княжна Острожская // Киевская старина. – 1883. – Т. 7. – Ноябрь. – С. 344; Логвин Г. М. Замок в Острозі. – Київ, 1959. – С. 3-5; Максимович М. Письма о князьях Острожских графине А. Д. Блудовой. – Київ, 1866. // Собрание сочинений М. А. Максимовича. – Киев, 1876. –

Т. 1. – С. 164-195; Матеріали I-VI наук-краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1993-1995; Перлштейн А. Несколько слов о княжестве Острогском // Временник Общества истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1852. – Кн. 14. – С. 33-48; Його ж. Описание города Острога // Чтения Общества истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1847. – № 4. – С. 137-142; Равчук Г. Р. Острог і його околиці. – Львів, 1969; Равчук Г. Р., Ткач І. О. Острог // Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. – Київ, 1973. – С. 431-446; Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины. – Москва, 1989. – С. 74-97; Сендульский А. Город Острог. – Почаев, 1882; Сербін Г. П. Ровенщина туристська. – Львів, 1980. – С. 114-120; Струменський М. И. Из Острожской старины. – Сергиев Посад, 1916; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. В 5-ти томах. – Почаев, 1889. – Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. – С. 631-678; Його ж. Краткое обозрение истории и исторических достопримечательностей средней части Волыни. – С.-Петербург, 1890. – С. 17-25; Тучемский М. Город Острог в современном Константине Константиновичу Острожскому состоянии. – Почаев, 1913; Хведась А. О. Острожський державний історико-культурний заповідник. – Львів, 1985; Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Константинович Острожский... – Смоленск, 1896.

Петро Ричков

Острог у XVI – першій половині XVII ст. (економічний розвиток)

Місто Острог досягло в XVI – першій половині XVII ст. свого найвищого розвитку. Завдяки вигідному географічному розташуванню, сприянню власників міста і, найперше, князя *В.-К. Острозького*, воно перетворилося у розвинений економічний та культурний осередок, найбільший на Волині і один з найбільших в Україні. Недарма поет Симон Пекалід у творі “Про острозьку війну під П’яткою” (1600), описуючи Острог, на-

звав його “місто прекрасне” й не шкодував високих слів для його звеличення.

Дослідників Острог цікавив передовсім як освітньо-культурний та релігійний центр тогочасної України. Економічний розвиток міста здебільшого залишався поза увагою істориків. Збережені джерела дають змогу пролити світло на цю проблему. Це насамперед статистичні джерела: поборові реєстри 70-80-х рр. XVI ст., *акт поділу маєтків князів Острозьких за 1603 р., інвентар Острога 1620 р.* і дуже важливий присяжний список ремісників міста 1635 року. Велике значення мають публічно-правові акти, які стосуються Острога і, звичайно, актовий матеріал судово-адміністративних установ. На жаль, не збереглися замкові острозькі книги, згадка про ведення яких міститься під 1566 роком. Разом ці джерела дають змогу загальними рисами змалювати картину економічного розвитку міста.

Період 40 – початку 70-х рр. XVI ст. був важким у житті Острога, з огляду на внутрішньодинастичну боротьбу. Лише з 1574 р., коли місто було повернуте у фактичне володіння князя *В.-К. Острозького*, для нього настали кращі часи. Важливим у житті Острога був 1585 рік. Саме тоді на прохання князя *В.-К. Острозького* король Стефан Баторій надав місту привілей на магдебурзьке право. Цей документ датований 7 червня 1585 року. Однак певним правом на самоврядування місто, очевидно, користувалося і раніше; принаймні ввійт в Острозі згадується ще під 1575 роком. Ним був шляхтич Павло Малишевич Новоселецький, який фігурує в джерелах як ввійт до 1593 р., тобто він перебував на цій посаді не менше 18 років. Інститут ввійтства був надзвичайно прибутковим шматком, оскільки, окрім влади, давав чималі матеріальні надходження. А що такі надходження мав Павло Малишевич-Новоселецький, свідчать позики грошей, які він надавав різним особам. Так, у 1586 р. острозький ввійт разом із дружиною Пелагеєю